

KRIISIST AJALOOSEMIOOTILISES PERSPEKTIIVIS

Tanel Pern

Käesolev artikkel püüab välja pakkuda võimalust kriisi vaatlemiseks ajaloosemiootilisest perspektiivist. Vaadeldes ajalugu Boriss Uspenskist lähtudes kommunikatsiooniprotsessina, võib kriisisituatsioone mõista olukordadena, mille kirjeldamiseks antud grupi 'keelest' – või ideoloogiast – ei piisa. Kriisisituatsiooni sattunud grupp/sootsium püüab ideoloogilise aktiivsuse suurendamise kaudu ennast kujunenud situatsioonis uuesti orienteerida; sellega kaasneb ka grupi ajaloo ümbermõtestamine. Kriisi ajalooliste põhjuste otsimisel võime näha töös kahte erinevat kontseptsiooni ajast, mis viivad omakorda erinevate tulevikuperspektiivideni. Semiootilisest vaatepunktist on kriisi väljavaated seega vähem seotud sellega, millised olid selle „objektiivsed“ põhjused ning rohkem sellega, kuidas neid põhjusi antud ajahetkel vastu võetakse.

Märksõnad: kriis, ajaloosemiotika, ideoloogia

Ülemaailmne majanduskriis, milles me praegu viibime, on taas populaarseks muutnud marksistliku teesi kapitalismi kriisist ning selle vältimatust hävingust. Ajakirjanduses teatatakse, et Marxi teoste, eriti „Kapitali“ müüginumbrid on järsult kasvanud. Leitakse, et ajalugu on tema teooriad praktikas tõestanud; paljud näevad praeguses kriisis kapitalismi viimast vaatust. Nende väidete paikapidavus või paikapidamatus ei ole siiski käesoleva artikli teemaks. Huvi pakuvad need eelkõige näitena sellest, kuidas kriisisituatsioonides ajaloo poole pöörduetakse. Sealt otsitakse abi tekkinud probleemide lahendamisel, selgitusi jne – Marxi teosed on vaid üks näide sellest, kuidas ajaloost tuge otsitakse. See tekitab küsimuse, milleks ning kuidas inimesed ajaloost oma küsimustele vastuseid otsivad. Loomulikult kerkib ka küsimus, kas ajaloost on võimalik üldse õppida. Käesolevaga püüan läheneda sellele probleemile semiootilisest vaatenurgast, toetudes peamiselt Boriss Uspenski ajaloosemiootilistele töödele.

Semiootilisest perspektiivist võib ajalooprotsessi vaadelda kommunikatsiooniprotsessina, milles pidevalt tekiv uus informatsioon kutsub esile teatava vastureaktsiooni adressaadi (sootsiumi) poolt (Uspenski 2002: 77). Semiootiline lähenemine ajaloole eeldab apelleerimist ajalooprotsessi osaliste vaatepunktile: tähenduslikud on ainult need asjad, mis omavad tähendust nende vaatepunktist. Selline lähenemine eeldab omakorda ideede süsteemi rekonstrueerimist, mis määrab ära nii teatavate sündmuste vastuvõtu kui reaktsiooni nendele sündmustele (samas, 11). See kehtib nii indiviidide kui ka suuremate sotsiaalsete gruppide, nagu kultuuride puhul. Sündmuste 'objektiivne' tähendus ei

oma sellest vaatepunktist tähtsust: loeb ainult see, kuidas neid vastu võetakse või 'loetakse'; sündmuste teksti tõlgendamine määrab ära nende tulevase kulu, kuna teksti 'lugeja' reaktsioonid põhinevad sellel, kuidas ta sündmusi tõlgendab (samas, 11-13). Grupi 'keel' on ühelt poolt see, mis gruppi seob ning võimaldab seda vaadelda ühtse kollektiivse isiksusena; teiselt poolt korrastab see informatsiooni, määrates ära tähenduslike faktide valiku ja nendevahelised suhted: seda, mida selles 'keeles' kirjeldada ei saa, jääb vastuvõtja vaateväljast justkui väljapoole (samas, 13).

Kriisisituatsioonide näol on tegemist selliste olukordadega, mille kirjeldamiseks antud grupi 'keelest' ei piisa. Olgugi et kriis iseenesest ei pruugi olla semiootiline, kaasneb sellega semiootiline konflikt. Ootamatult ollakse silmitsi faktidega, mis seni vastuvõtja vaateväljast väljapoole jäid või mida ei peetud tähtsateks. Osutub, et sündmuste tähendust on valesti 'loetud' ning reaktsioon nendele on olnud ebaadekvaatne.

'Keele' mõiste jääb siinkohal siiski veidi ebatäpseks. Kitsamas tähenduses (keel kui 'loomulik keel') ei kata ta kaugeltki kõiki potentsiaalselt analüüsitavaid nähtusi; laiemas, metafoorses tähenduses ei võimalda see mõistega kaetavaid objekte piisavalt eristada. Samuti tekitab see mulje, et analüüsitav nähtus eksisteerib puhtalt diskursusena või „sõnamulinana“ ning ei oma mingit kokkupuudet materiaalse reaalsusega. Objekti paremaks piiritlemiseks on vast mõttekam kasutada ideoloogia mõistet. Olgugi, et kriisiga seoses võiks kasutada ka kriitilist ideoloogiämõistet ning kõneleda valeteadvusest – kahtlemata annaks see ka huvitavaid tulemusi – kaldun ma siiski siinkohal ideoloogia neutraalsema määratluse poole, mida on arendanud näiteks sellised võrdlemisi erinevate alade esindajad nagu Clifford Geertz ja Stuart Hall. Geertz (1973: 216) määratleb ideoloogiaid sümbolsüsteemidena, kultuurišabloonidena, mis on „mallid või ehitusplaanid sotsiaalsete ja psühholoogiliste protsesside korrastamiseks, nii nagu geneetilised süsteemid annavad sellise malli orgaaniliste protsesside korrastamiseks.“ Sarnast seisukohta esindab ka Hall (2005: 26), kelle ideoloogia definitsioonist – seda defineerib ta kui „mentaalseid raamistikke – keeli, kontseptsioone, kategooriaid, metafoore ja representeerimissüsteeme –, mida eri klassid ja sotsiaalsed grupid kasutavad ühiskonnas toimuva mõtestamiseks, mõistmiseks ja mõistetavaks tegemiseks“ – edaspidi ka lähtun. Eelistan seda Geertzi omale, kuna see on konkreetsem ja täpsem. Ideoloogia valla piiramiseks võib veel Teun A. van Dijki järgides eristada kultuuri teadmisi grupi teadmistest. Kultuuri teadmine on kõigi grupi uskumuste, sealhulgas ideoloogia aluseks (van Dijk 2005: 54). Niipea kui mingi sotsiaalne uskumus siseneb kultuuri üldiste uskumuste kogumisse, pole see selle kultuuri jaoks enam ideoloogiline, vaid kõigi jaoks ühine ja iseenesestmõistetav teadmine või arvamus. Samas võib mõni teine kultuur selle kuulutada ideoloogiliseks (samas, 57).

Niisiis võib öelda, et grupi ideoloogia – selle poolt ühiskonnas toimuva mõtestamiseks jmt kasutatavad mentaalsed raamistikud – on see, mis ühelt poolt seda gruppi seob, teiselt poolt aga informatsiooni vastuvõttu korraldab. Kriisisituatsioonis aset leidvat võib vaadelda 'ideoloogilise aktiivsuse' näol. Muidugi ei ole see omane ainult kriisidele – sotsiaalsed grupid ja kultuurid on alati ideoloogiliselt aktiivsed, kuid kriisisituatsioonides kasvab selline aktiivsus tuntavalt. Ideoloogilist aktiivsust tekitab kõige otsesemalt orientatsiooni kadu ning võimetus mõista õiguste ja kohustuste maailma, milles ennast avastatakse asuvat (Geertz 1973: 219). Ideoloogiate püüded muuta muidu mõistetamatud sotsiaalsed situatsioonid mõistetavaks on Geertzi meelest ka põhjuseks, miks neist nende vastuvõtmise järel tugevalt kinni hoitakse (samas, 220).

Nii näeme, kuidas kriisisituatsiooni sattunud grupp/sootsium püüab aktiivsuse suurendamise kaudu ennast kujunenud situatsioonis uuesti orienteerida. Tähenduste pörkumine ideoloogias pakub raame, millesse asetada muutuste tagajärjel tekkinud „tundmatuid asju”. Luuakse uusi mõisteid, kategooriaid jne, mis võimaldaksid vaatevälja avardada. Seni pinna all olnud mõisted saavad järsku päevakajalisteks, kerkivad grupi/kultuuri teadvusesse.

Kriisisituatsioonides hakatakse lisaks oleviku mõtestamisele ümber mõtestama ka ajalugu. Ajaloolised sündmused saavad sel juhul uue tähenduse, neid hakatakse nägema muutunud ideoloogia vaatepunktist. Minevikusündmuse identifitseeritakse ja tõlgendatakse oleviku vaatepunktist – niivõrd, kuivõrd mälestus neist eksisteerib kollektiivi teadvuses. Minevikku organiseeritakse seejuures kui teksti, mida loetakse oleviku vaatepunktist (Uspenski 2002: 18-19). Ajalooline kogemus ei koosne seega mitte aja jooksul kuhjunud reaalistest teadmistest, vaid põhjuslikest seostest, mida vaadeldakse (antud hetkel olulises) sünkroonses perspektiivis. See on Uspenski meelest ka põhjuseks, miks ajaloost õppida ei saa: “ajalooline kogemus ei ole midagi absoluutset ja objektiivselt antut, see muutub aja jooksul ning tuleneb põhimõtteliselt meie olevikust.” (samas, 19). Sündmuse võetakse vastu sedavõrd kui nad on teadvuses seotud teatud lõppresultaadiga. Kui sündmusele antakse ajaloolise fakti staatus, see tähendab, kui seda võetakse ajalooliselt tähenduslikuna, on selle tulemuseks, et varasemaid sündmuseid hakatakse tajuma üksteisega seotutena.

Millised on nende sündmuste omavahelised seosed? Kriisi ajalooliste põhjuste otsimisel võime näha töös kahte erinevat kontseptsiooni ajast – kosmoloogilist ning ajaloolist ajakontseptsiooni. Kosmoloogiline kontseptsioon ajast eeldab, et kõik sündmused on seotud mingi algse situatsiooniga, mis kunagi täielikult ei kao. Selles situatsioonis aset leidvad sündmused toimivad tekstina, mis hilisemates sündmustes pidevalt kordub (Uspenski 2002: 27). Ajalooline kontseptsioon ajast aga organiseerib minevikusündmused põhjuslikesse ahelatesse. Kõiki sündmuseid nähakse varasemate sündmuste tagajärgedena (samas, 26-27). Reaalne ajalootaju kujutab endast tõenäoliselt pigem nende kahe segu: nii on ülemaailmses majanduskriisis nähtud ühelt poolt kapitalismi kui sellise kriisi ja selle põhjusena kapitalismis algusest peale eksisteerinud probleeme; teiselt poolt on küllaltki täpselt võimalik konstrueerida kriisini viinud sündmusteahel.

Need kaks erinevat kontseptsiooni viivad ka kahe erineva tulevikuperspektiivini. Kosmoloogilisest vaatepunktist omavad olevikusündmused tähendust ainult niivõrd, kuivõrd nad on seotud mingi minevikusündmusega; neid nähakse algsituatsiooni tagajärgedena. Kui olevikusündmused üleüldse kuidagi tulevikuga seotud on, siis ei ole nad seda mitte kausaalsete, vaid mingit teist tüüpi seostega – tõenäoliselt sümboolsetega (Uspenski 2002: 28). Ajaloolisest vaatepunktist hinnatakse olevikusündmuse tuleviku perspektiivist, nii nagu seda antud hetkel nähakse: olevikku võetakse põhjuslikult seotuna võimalike tulevikusündmustega, põhjustena, ning neile antakse hinnang nende võimalike tagajärgede alusel (samas, 27). Sarnaste ideede ja kogemuste põhjal loob sootsium kui kollektiivne isiksus programmi tuleviku jaoks ning planeerib oma tulevast käitumist.

Semiootilisest vaatepunktist on kriisi väljavaated seega vähem seotud sellega, millised olid selle „objektiivsed” põhjused ning rohkem sellega, kuidas neid põhjusti antud ajahetkel vastu võetakse. Ajalooteksti „lugemine“ mõjutab seda „lugevat“ olevikku või ideoloogiat. Iga samm ajaloo kulgemises muudab nii olevikku kui minevikku ning sellega ka sündmuste tulevast kulgu.

Kasutatud kirjandus

van Dijk, Teun A. 2005. *Ideoloogia. Multidistsiplinaarne käsitus*. Tartu Ülikooli Kirjastus.

Geertz, Clifford 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York, Basic Books.

Hall, Stuart 2005 [1996]. The problem of ideology: marxism without guarantees. From: D. Morley & K.H. Chen (eds.). *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*. London, Routledge, pp 25-46.

Uspenski, Boriss 2002 = Успенский, Борис. История и семиотика. Восприятие времени как семиотическая проблема. В: Успенский, Б. Етюды о русской истории. СПб, Азбука, с. 9-76.

Crisis from the Perspective of Semiotics of History

This paper attempts to propose a way to conceptualize crisis from the position of semiotics of history. If we describe history (after Boris Uspensky) as a process of communication, we can interpret crisis situations as circumstances that the 'language' – or ideology (in the Geertzian sense) - of the group is not sufficient to describe. A group that has reached a crisis situation attempts to reorient itself in the new situation by increasing its ideological activity; this also involves reconceptualizing the group's history. Two different conceptions of time can be observed in attempts to find the historical reasons of the crisis, which, in turn, lead to different perspectives of the future. From a semiotic point of view, the perspectives of the crisis are less related to its 'objective' reasons and more to how these reasons are perceived at the current point in time.

Keywords: crisis, semiotics of history, ideology